

A besorolhatatlan

HATÁR GYŐZŐ VERSEI ÉS KRITIKÁI

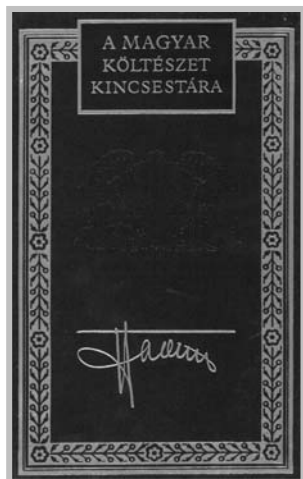
A Nyugat „harmadik nemzedékével” egyívású költő, amikor 1933-ban elkezdett publikálni, pályatársainál is nehezebb utat választott magának. Szürrealista verseket írt, mintha a magyar avantgárd első számú mestere, Kassák Lajos nem szakított volna már évekkel ezelőtt minden formabontó merészséggel, s nem tette volna le fegyverét a mind jobban klasszicizáló s a népieket egyre inkább integráló Nyugat formaeszméje előtt, csupán a szabadvers-technikát tartva meg régebbi, aktivista, expresszionista és – bár szürrealistának nem vallotta magát – szabad asszociációkkal élő, mondhatni, szürrealisztikus korszakából. A harmincas évek a magyar avantgárd apálykorszaka – Határ Győzőnél csak idősebb költők tartottak ki a formabontás, a hagyományoktól való merész elszakadás és a science fiction-észjárás mellett, például a sokáig Párizsban élő Tamkó Sirató Károly.

Kassák embereszményét, azt hiszem, szándékaitól és minden besorolástól füg-

getlenül minden költő közt ő követi leg-hívebben. Határ Győző *konstruktor*: építész-mérnök és tipográfus, aki maga tervezte háza műhelyében maga tervezte könyvekben jelenteti meg műveit.

Határ Győzőt – Adyval mondván – ifjú korától nem „sors, szándék, alkalom” tette avantgárd költővé, hanem eredendő hajlama, a gondolkodáshoz, az emberi léthez és az anyanyelvhez való viszonya. Minden költő a kíváncsiság vezércsillagát választja, amikor versírásra adja fejét, de mintha ő még többet megtartott volna a játékaikat apró darabokra szétszedő és az alkatrészekből valami újat fabrikáló gyermek tulajdonságaiból, mint mások. Igaz, a számára legvonzóbb pályatárs, Weöres lelkében is megvolt ez a hajlam, de ha megnézzük az ő életműve belső rendjét, azt tapasztaljuk, hogy előbb mindent megtanult a klasszikusoktól, amit csak lehetséges, s csak aztán adta át magát a kísérletezésnek. Határ Győzőnél ez mintha fordítva volna: kísérletezőként indul, és ezt a tulajdonságát akkor is megtartja, ha kiérlelt stílusa a maga módján klasszicizálódik, azaz – hogy pontosabb legyek – manierizálódva klasszicizálódik.

Mert Határ Győzőről sok minden elmondható. Elmondható, hogy a hazai modernizmus apályával dacoló, hol a szürrealista álomtechnikát, hol a különféle hangzásokat próbálgató, futuristákra és dadaistákra emlékeztető, ötletek garmadáját felvillantó avantgárd költő. Elmondható, hogy sci-fi-költő, akinek versei, vers-

Unikornis Kiadó
Budapest, 1998
354 oldal, 1700,- Ft

novellái vagy prózaversei sokszor igen merészen elrugaszkodnak a valóság partjáról, de az értelem kontrollját megtartják, ahogy űrhajók a földi vezérlőpult utasításait (nem véletlenül beszél egy helyen „tudati űrszondái”-ról.) Nonszensz költőnek is nevezhetném, hiszen kíváncsisága nem a tapasztalati világra irányul – az csupán ugródeszka számára, hogy a képzelet határtalan univerzumába vesse magát. Pszichológistának is mondhatnám, aki a lélek belső birodalmában vagy végtelenében járja sokszor vidám, de még többször Hádész- azaz pokoljáró odüsszeuszi és orpheuszi útját. Ugyanilyen joggal említhetnék ön-élveboncolót is, akinek különös öröme telik a viviszekcióban, ami nem más, mint a költői önismeret egy kissé abszurd változata. Filozofikus költőként is bemutathatnám, hiszen versei tudatosan szkepszicista gondolkodónak (olykor bibliás parabolaírónak) mutatják, aki azonban – mindezeknek részben ellentmondó módon – sokat tanult Nietzsche-től, aki a bölceletet vidám vagy éppen nevető tudománynak nevezte. Ennélfogva mindjárt azt is könnyen ráfogom, hogy a magyar költészet elsőszámú clownja, akiben rengeteg pajzanság lakozik, s aki örömet űz tréfát az emberi test gyarlóságaiából, főként sajátjaiból. Stílusáról még sok mindent állíthatnék joggal, azt például, hogy számtalan nyelvi neologizmusa majdnem egyedülálló (egészen más jelleggel ugyan, mégis Bella Istvánál találhatunk annyi egyéni szóalkotást, mint nála). Allíthatom azt is, hogy igen jellemző rá a nyelvi-formai diszfunkcionalitás: nyelvi-formai játékaik igen sokszor a mondandótól függetlenül töltik be azt a mégis-funkciót, hogy akár a legcsüggesztőbb gondolatot is meglepő, megtevesztő és megvesztegető tánclépések s komikus mímélések, mimikák, gesztusok és grimaszok közepett adja elő. (A rokokóra és a keleti művészetre, de a gótikus építészet groteszk domborműveire,

állat-, ördög- és gnómfiguráira is visszavezethető szecessziós díszítőművészet, valamint a manierizusból és a barokkból eredő modern grafikai és irodalmi karikatúra is szolgáltatott ehhez alapötleteket.) Ennek a lényeges tulajdonságának egyik hozadéka, hogy bár az égvilágon semmi köze a népiekhez, az ütemhangsúlyos verselés, azaz a magyaros-népies költészetre jellemző ritmus egyik leggyakoribb és legavatottabb alkalmazója, formaművésze. Ezen észrevételeimet vállalhatóan és érvek sokaságával alátámasztva mondhatom el róla. Am – mindezeket összegezve – legszívesebben *manierista költő*ként jellemezném, aki mindenekelőtt anyanyelvének platói szerelmeseként keresi és találja meg versei s költői prózái, versnovellái-novellinói és versdramolettjei számára az anyanyelvben rejlő lehetőségeket.

Csupán egy-két aprócska példával szeretném megvilágítani, hogyan is értem nagyfokú *nyelvi öncélúságát*, mely szó ezúttal nem az elmarasztalás, hanem a jellemzés eszközeként értendő. Az egyik a népies kifejezések használata. A harmincas évek urbánus kritikusi és parodista kabarékonzertjei ezek töredéke miatt is csúffá tették volna a népi írókat. Nem is akadt a népiek között, aki ne fogta volna vissza magát az olyan kifejezések használatától, mint aminőket Határ Győző vountat fel történetesen egy olyan versében, amelynek tárgya egy sokáig visszatartott, majd a mennybemenetel üdvösségében részesítő, jókora flatulálás (szellentés). Igen, ez humoreszk, rettentő blaszfémia-ákban, travesztiákban és azoknál is orrfacsargatóbb ál-eufémizmusokban bővelkedő és fizioológiát-anatómiát körülcirklamozó mű. Nos, ebben ilyen szavak is szerepelnek: *minnyarást* (mindjárt), *ácsingózhatsz* (vágyakozhatsz), *üve bújjak* (hova bújjak), *há* (hová) – és így tovább. Másutt az *elgórt* tűnik föl (ez az elszórt, elhányt nyírségi-hajdúsági változata), és még tömémentelen regionális kifejezést idézhetnek

tőle. Olyan kétszeresen „népiesre” csavart szavakat használ, mint a *vajhánt* (vajon) vagy népmeséket idéző kedélyszavakat, mint a *megkecskebukáztat*. Karinthy is nehezen tudta volna ezeket parodizálni, hiszen ez eleve maga is paródia, az irodalmi komolykodás egyetemleges paródiája.

Egy másfajta bravúrverse címében a koalíciós évek pesti bulvársajtójából (a Szabad Szájból? a Pesti Izéből?) ismert név, Hekus Dönci szerepel. Nos, ebben a törzsökösen fővárosi témájú, tárgyú vagy még inkább ürügyű versben a pesti argó, a Kosztolányi által csibésznyelvként számon tartott és megbecsült, Határ Győző által életközélemből megismert bőrtönnyelv kifejezései vonulnak fel villoni vagy Villonra licitáló bősséggel. Ilyenek: *feldobta a kanalat, sitt, galeri, strenköl, seftel, séró, lubnya, filácsol, frájer, smasszernő, szajréz, hadova, vamzer, mackó, link, hintás, csóró, haver, mandró, cirkei, hepaj, tré, szasszer, falcol, steksz, kaja, pia, leim, smár, dekkol, kaserol, suvernyák, zsernyák, hé, szajré, fakabát, balhé, vagány*. Vannak itt olyan szavak is, amelyeket még nem is hallottam – nem csodálkoznék, ha egyik-másik Határ Győző saját szóalkotása volna (*hesszöl, srenk, sztrüll, bráner*, stb.). A jassznyelv e szókészlete javarészt német, jiddis, cigány vagy sajátlagosan magyar betyár (zshivány, lator, haramia, zsebes stb.) eredetű. Többségükben ízes, plasztikus idiomatizmusok, Kosztolányi nem véletlenül vette védelmébe őket. Határ nem egyszerűen alkalmazza őket, hanem egyenesen programverset ír, hogy felvonultathassa, ahányat csak össze tud szedni egykori cellatársaira emlékezve (tekintve, hogy előszeretettel keverték össze a közbüntényesekkel a hozzá hasonló politikai foglyokat, hadd tudják meg a bőrrükön, mi az a *vamzer, szasszer, link*, majd a feldobás, beköpés nyomán a *hepaj*). A különféle nyelvrétegek felkarolása, úgy tesszik, valamelyest ellentmond Határ egy helyütt nagy vehemenciával hangoztatott

provincializmus-ellenességének, hiszen az irodalom minél többet bevon a perifériáról a centrumba, annál jobban megfelel a nyelvi sokszínűség, az emberi színgazdagság elvének, mely a humanitás által is megkívánható szempont.

Amennyire otthonos a magyar nyelv legkülönbözőbb régióiban, a vidéki nyelvjárásokban és az argóban, ugyanolyan tájékozott anyanyelvünk történeti rétegeiben is. Számtalan archaikus fordulatot, szóvariánst alkalmaz, főként a nyelvi humor kedvéért. Különösen a régies kicsinyítőképzők (*újdánci, igazánci, látomásdi, kitalálósdi, izrom, somfordánci*), az iker-szók (*tisztáncdon-tiszták, ténten-ténfereg, süntön-sündörög, tüntön-tántorog*) keltenek archaisztikus hatást. De ugyanilyen érdekesek a folyamatosból képzett gyakorító és mozzanatos igék s ezek képzőelvonással előállított fordítottjai (*elkunkorodnak a dervisbocskorok; hátuk puporitják; incseleg; mórál*), a különféle anaforák, homonímiák, figura etimologicák és mindenféle játékos nyelvi ördöngösségek, amelyek alapján némi szerencsével kétezer kilométernyi távolságból is egyből azonosítható a stílusa.

Vajon csak a merő stílmánierizmus kedvéért dúslakodik a költő ezekben a látványos eszközökben? – Nem és nem, a meghatározottabban állítom, hogy mindezeknek filozófiai vagy – ha nem is szakfilozófiai – legalábbis személyre szabottan életbölcseleti fedezete van. Az élet, különösen a küzdelmes fiatalkor, a politikai üldöztesben bővelkedő férfikor és a testi szenvedésekkel sújtott öregkor idején – tehát az élet egész hosszán! – akkor elviselhető, ha nem vesszük mindenestül komolyan, és ha megtanuljuk, hogy ritkán szedhető virágait a töviskes felénél kell megragadni, hogy leszakíthassuk. Meg kell tanulni akkor is nevetni, ha sírni volna kedvünk. És nem pusztán élettaktikai megfontolásból enyhítjük meg szavainkkal a fájdalmat. Ha pesti létemre szögediesen vagy nagy-

kőrösiesen azt mondom haragosomnak, hogy „mögharagszom”, félig már meg is békítettem, mert ellenérzésembe öngúnyt hintettem, s azt éreztettem, hogy csak játéka az egész haragosdi. És ez Határ Győző bohóctréfákkal tűzdelt jeremiádjainak, már-már hízelgő bosszútíradáinak és medvedorombolásainak, valamint e hollófernyegesi boszorkánykonyha abrakadabráinak, tohuva-bohuinak, nyelvi arabeszkjeinek és a fáradhatatlan szó kaleidoszkóporázogatásnak voltaképpen nyílt titka.

*

Válogatott verseskönyve, *A léleknek rengése* akkor is kezdettől a maga útját járó, öntörvényű költőnek mutatja Határ Győzőt, ha a magyar líra időközben átessett néhány jelentős formabontó és radikálisan új formákat megteremtő – sőt nemszeretem divatba is hozó – korszakon. Régebben extravagáns költőnek láthatták olvasói, már akik tudhattak a Wimbledonban élő, magányosan működő, bár pályatársaival élénk levelezést folytató mester verseiről, de ma már nem ír ki oly erősen a magyar nyelvű költészet környezetéből, mint azelőtt. Ebben az ő hatása is közrejátszhatott, de spontán hasonlóságok és párhuzamok is fölfedezhetők közte és más költők között. A hazaiak közül főleg Marsall Lászlót érzem szellemi rokonának kifogyhatatlanul burjánzó nyelvi játékaival (Határ egy kritikájában „primus inter pares”-nek nevezi – elsőnek az elsők között! – majd' húsz évvel fiatalabb pályatársát.) De említhetem Kálnoky László híres halandzsaversét, a *XIX. Henrik* című Shakespeare-paródiát is. A „Csitándiségagomat csotválja még / e purhonya, ez a pöhös nyagóc!” sorokat vagy más részleteket különösebb feltűnés nélkül átcsempészhetnénk egyik-másik Határ Győző-versbe. Ennek az lehet legalább részbeni magyarázata, hogy mindketten a nyelvújítás szellemét követik. Kálnoky a Vörösmarty és Arany előtti vagy körüli, nyelvújítástól még megszé-

dült vagy éppen a nyelvi ortológiát követő műfordítókat parodizálja, Határ pedig tőlük kölcsönzi a szóképzés avultságait és erőltetett „újdonságait”, mint aki tudja, hogy a nyelvi ősközületeknél már csak a nyelvi „műanyagpótszergyarak” működése röhejesebb (a szót ezúttal Weörestől idéztem).

Az, hogy Határ – már csak helyzeténél fogva is – kívülről tudja szemlélni nyelvünket, olyan adottság, melyet ihletett költőként nagyszerűen ki lehet aknázni, s ő ezt nem is mulasztja el. „*Nyelvromlás*” című verse öntudattal fejezi ki a magyar nyelvhez tartozás élményét: mint mondja, a magyar nyelvnek „úgy védelmezem a támadókkal szemben / bogaras-újdándi bődütségeit / Herkules husángját tartva kezemben: / nincs oly világnyelv mi innen penderít”. A nyelvi kifejezés minden eszközzel felfokozott intenzitásában leli örömét, semmitől vissza nem riadva. Az extrém, barokk és útszéli fordulatok csilagszóró-sziporkáit és latrina-hangjait sem veti meg, különös tekintettel a lírai clown „klapanárium”-lehetőségeire, melyekben a szócsúsztatások, hangzásbukfencek villivillódzásaiból rímes-ritmikus dal születik. Nem is átallja „ripacs pózolás”-nak nevezni versburleszkjeit, latrikánusságát és az egykori dutyi-lakótársaktól vagy a kórházi szobatársaktól ellesett, de valamiképpen mindig tündériesített vaskosságait, majd a „trottyos rímek lotty parabolák” mesterévé fokozná le magát, ha nem éreztetné azt az *önmagával szembeni fölényt*, amely a tárgyias költészet talán legfontosabb tulajdona.

Mintha Odüsszeusz-ként a hajó árbochához köttette volna magát, hogy kihallgassa a legalpárabb és legtriviálisabb nyelvezetek beszélőit, akiknek szókincséből aztán, anélkül, hogy erkölcsök és ízlésük örvényébe vetette volna magát, sajátosan visszhangzott sziréndalt kreált.

*

Határ meglehetősen népszerűséget és egyfajta nyilvánosságot is szerzett azzal, hogy hosszú évekig a BBC magyarnyelvű adásának könyvszemlézője, kritikusa volt. Furcsa nyilvánosság volt ez, mert noha sokan hallgatták ezt az itthoni rádióon nehezen fogható adást, szavai a rendszer-változás előestéjéig nem jelenhettek meg nyomtatásban, csak néhány levelezője jóvoltából váltak hozzáférhetővé. Kritikái, melyek csak nagy késéssel, a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján láttak napvilágot terjedelmes kötetben, (akkor, amikor a közvélemény irodalmi érdeklődése a zéró pont közelségére hanyatlott) újszerű szemléletet tükröztek, mely eltért eltért az itthon megszokottól. Illyés Gyulával mondva az *irópárti kritika* megtestesülései voltak ezek, olyan ember reflexiói, akitől távol áll az a szakmai elidegenedés, mely oly sok irodalomtörténész és kritikus munkájára rányomja bélyegét. Határ Győző könyvszemléje, mely java részében a lírai termés szemlézése volt, üdítő hangú, bajtársias szellemű (bár hibákat, hiányosságokat is szóvá tevő), sokféle stílusra érzékeny, esztétikai és filozófiai megalapozottságú, világirodalmi kitekintésekben korántsem szűkölködő kritikáírás volt, mellyel Rónay György és Vas István könyvkritikáin kívül itthon jószerivel senki sem versenyezhetett.

Tájékozottságában lehettek hiányosságok, de ez teljesen érthető az ő helyzetében, aki az egymást váltó rendszerek során szinte mindig valamilyen büntetését töltötte, hol betiltás, hol bebörtönzés, hol mindkettő formájában (1956 ősze óta él külföldön). Fájaltam például, hogy a népi indíttatás eleve rossz ajánlólevél a szemében. Talán levelezőpartnereinek egy része befolyásolta ilyen irányban az ízlését. Rengeteg féle színt felvonultató palettájáról fontos nevek hiányoznak, vagy méltatlanul belemosódnak az átlagos költői termésbe. „Újholdas” elfogultságai nincsenek, hiszen ha nem is esztétikai vagy

világnézeti, hanem tisztán nemzedéki meg gondolásból, de kiszorult az 1948-ig működő orgánumból, s írásait az ugyan-csak magas színvonalú Válasz és a Magyarok folyóirata közölte a viszonylag még parlamentáris esztendőkből. *A Vörösmarty-villában* című, *kámeának* nevezett novellisztikus paródiakölteményében azt a kérdést feszegeti, hogy vajon „újholdas”-e Vörösmarty. A kérdés majdnem olyan abszurd, mintha azt kérdeznék, hogy újholdas-e Weöres vagy Radnóti. Ennek megvilágításául a következőket kell elmondani. Időben e két mester természetesen közelebb áll a náluk alig nyolc-tíz évvel fiatalabb tényleges újholdasokhoz, mint Vörösmarty, és az *Újhold* cím egyenesen Radnóti kötete éléről származik. A harmadik nemzedék szeretetteljes kritikusa, Szerb Antal éppen „a hold rehabilitálása” címén értékelte nagyra a Radnóti-Weöres-Jékely-nemzedék legjobbait. Amde az *Újhold* csak ritkán közölte a harmadik nemzedék szerzőit, mert Lengyel Balázsék annak idején eléggé rigorózusan nemzedéki alapon szerkesztették e periodikát; kivételt a társszerkesztő, Rába György működése jelentett, amikor ő volt döntéshelyzetben, és szóhoz juttatta Weöres, Kálnoky, Jékely nemzedékét. Nos, Vörösmartyval kapcsolatban méltán ad ironikusan homlokráncoltató gondot, hogy vajon valóban újholdas-e. Megnyugvások megnyugvása, hogy a feltünderő égi jel, a sarlóformán megújuló *újhold* igent int a mennyre emelt szemnek. Vörösmarty tehát újholdas. (Határ nem.)

A viszonylagos teljesség benyomását kelti kritikáinak gyűjteménye, mely számomra nem a kritikus világszerte nagy hangon hirdetett hivatását, a patikamérleggel folytatott irodalmi meozás feladatát követi, hanem arról mutat példát, hogy miért és hogyan érdemes egyáltalán verseskönyveket olvasni, mi mindennel gyarapodhatunk, ha minden tudásnak és érzésnek legtömörebb formába öntött

kifejeződéseivel, az igaz költők verseivel ismerkedünk.

Régóta sejtem, hogy Határ Győző irodalmi munkásságáról hallgatni nemcsak súlyos mulasztás, hanem súlyos hátlanság is. No meg, azt hiszem, egyfajta félelem: érzésem szerint nemcsak szűkeblűségből, szakmai irigységből született oly kevés kritika az irodalomtudósnak is

kiváló Határ Győző (meg például Rónay György vagy Rába György) költészetéről, hanem azért is, mert az övékhez hasonló felkészültség nélkül még könnyebben lelepleződik minden melléfogás, téves ítélet, mint más költőkről szólva.

Alföldy Jenő